

LAVINIA GRUMEZA,
Sarmatian Cemeteries from Banat (Late 1st –
Early 5th Centuries AD), Cluj-Napoca: Editura
Mega, 2014, 413 p. (inclusiv 113 planșe)*.

Specialiștii preocupați de arheologia provincial-romană (römische Provinzialarchäologie) cunosc foarte bine importanța celebrului „Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum”, mai cu seamă cele șapte volume referitoare la Germania, publicate între 1994 și 2009 sub egida Römisch-Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts zu Frankfurt am Main. *Corpora* asemănătoare au fost publicate și de arheologii polonezi, lituanieni și maghiari¹. Chiar dacă apariția unui asemenea *opus* pentru România încă mai rămâne un deziderat, cartea pe care o propunem acum atenției, în limitele de spațiu admise unei recenzii, ne face să sperăm că generația Laviniei Grumeza ar avea toate șansele să valorifice la cel mai bun nivel internațional, sub forma unui corpus împărțit pe mai multe volume, materialul de import roman descoperit pe teritoriul României, material deja publicat sub o formă sau alta sau care încă mai rămâne inedit în depozitele și colecțiile muzeelor sau a altor instituții de profil. Dar până să apară, cândva, acele volume omologabile drept „Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. Rumänien“, monografiile precum cea de față pot fi considerate ca pași preliminari importanți în valorificarea coerentă, sistematică și exhaustivă a datelor arheologice relevante pentru reconstituirea modului de viață al unor populații din „barbaricum-ul european românesc” aflate

de-a lungul timpului în grade diferite de interferență cu lumea romană.

Cartea „Sarmatian Cemeteries from Banat ...”, apărută într-o ținută grafică elegantă la prestigioasa editură Mega, propune pentru prima dată o viziune de ansamblu de o asemenea anvergură asupra vestigiilor sarmatice de pe teritoriul de astăzi al Banatului. Demersul de cercetare a fost structurat în șapte capitole, precedate de câteva rânduri de mulțumire, succedate de bibliografie și ilustrații. În continuare, propunem o discuție succintă asupra fiecărui capitol în parte, după care vom reveni cu unele observații pe ansamblul lucrării.

I. *Introduction* (p. 9-13).

Sunt prezentate limitele cronologice și geografice ale cercetării asumate, obiectivele acesteia și este discutată, laconic dar explicit, structura lucrării pe capitole. În perfectă cunoștință de cauză că evoluția lumii sarmatice nu a urmat un traseu linear, fiind vorba de istoria mai multor culturi pe parcursul a mai bine de un mileniu, autoarea atrage atenția asupra grupurilor de sarmați stabiliți în valuri succesive, începând cu sfârșitul secolului I p. Chr., în Câmpia Ungară și în spațiul care din secolul al XVIII-lea avea să fie definit drept Banat, intrat în componența a trei state – România, Serbia și Ungaria. Fragmentarea modernă a teritoriului a implicat nu doar un grad sporit de dispersare a materialului descoperit în urma cercetărilor de teren, dar a impus și diferențe de la o școală arheologică la alta. Un cititor mai grăbit s-ar putea aștepta aici la o discuție mai amplă privind contribuția fiecăreia dintre școlile implicate sau a unor predecesori ale

* Recenzie elaborată cu sprijinul unui grant acordat de Consiliul Național al Cercetării Științifice din România, CNCS – UEFISCDI, în cadrul proiectului cu numărul PN-II-ID-PCE-2011-3-0054.

¹ Fără a mai intra în detalii bibliografice, să ne fie permis a prelua aici doar un citat de pe site-ul Institutului Arheologic German (<https://www.dainst.org/projekt/-/project-display/31796>): „Das multinationale Editionsprogramm ‘Corpus der Römischen Funde im Barbaricum’ erfasst in den Ländern zwischen Nordsee und Schwarzem Meer, Ostsee und römischer Reichsgrenze alle römischen Funde aus dem Barbaricum erstmals vollständig und nicht selektiv nach Fundgattungen. Das Projekt geht auf eine gemeinsame Initiative des Zentralinstituts für Alte Geschichte und

Archäologie der Akademie der Wissenschaften der DDR und der Akademieinstitute in Warschau, Prag, Brno und Nitra zurück und wird seit 1991 von der RGK federführend betrieben. (...) In Polen, Ungarn und Litauen sind ebenfalls Lieferungen publiziert worden; in Rumänien, Moldawien sowie Schottland werden gegenwärtig Funde nach dem Corpus-Schema erfasst. Regionale Aufarbeitungen einzelner Sachgruppen in Anlehnung an das Corpus oder Zusammenstellungen des bereits veröffentlichten Fundgutes liegen aus Böhmen, Mähren, der Slowakei und Rumänien vor. Es ist vorgesehen, den Quellenbestand der Corpus-Lieferungen in einer online-Datenbank bereitzustellen und zu aktualisieren“.

căror publicații au impus jaloane orizontului istoriografic, dar atragem atenția că istoricului cercetării îi este dedicat un capitol distinct, asupra căruia vom insista ceva mai jos. Deocamdată însă, mai reținem încă din partea introductivă gradul mare de noutate al cercetării și efortul demn de toată admirația de a prelucra sistematic nu mai puțin de 147 necropole și 540 de morminte, pe baza analizei cărora autoarea își propune să reconstituie riturile și ritualurile funerare, dincolo de care – pe parcursul a peste 400 de ani – se întrezărește modul de viață al unor conglomerate etnice intrate în literatura de specialitate, pe filiera tradiției antice, sub numele generic de sarmați.

II. *Chronology and the Issue of the Sarmatian's Advance in Banat* (p. 15-25).

Etapele prezenței sarmaților pe teritoriul de astăzi al Banatului, anunțate rezumativ încă de la începutul capitolului, ar corespunde în bună măsură schemei cronologice propuse de A. Vaday pentru un areal mai vast².

Perioada sarmată timpurie (*early Sarmatian period*) coincide cu pătrunderea și începuturile sedentarizării nomazilor iranieni din ținuturile nord-vest pontice. Sunt trecute în revistă principalele etape ale disputei istoriografice, la care au participat îndeosebi specialiști maghiari și români, privitor la sosirea sarmaților în Marea Câmpie Ungară, respectiv în Banatul de astăzi³. Dificultatea pleacă de la contradicția aparentă între mărturiile literare, care permit postularea unui *terminus post quem* odată cu anii '20 p. Chr., și primele vestigii arheologice, sensibil mai târzii. Reținem observația importantă (p. 16) că din punct de vedere arheologic așezările sarmatice sunt total necunoscute între jumătatea secolului I și prima jumătate a secolului al II-lea p. Chr. Aceasta s-ar putea datora, într-adevăr, modului de viață nomad și seminomad al migratorilor din primul val, ceea ce ar relativiza aparenta disonanță dintre tradiția antică și evidența arheologică. O pătrundere sarmatică la Dunărea de Jos și în Dobrogea, cel puțin sub forma unor raiduri de jaf, ar data încă din epoca lui Augustus, în măsura în care viersurile din exil ale lui Ovidiu ar putea fi corelate realităților istorice. Ca atare, izvoarele literare ar putea reține și o dată mai timpurie, în care pătrunderea nomazilor iranieni nord-pontici încă nu lasă urme arheologice suficient de explicite. După menționarea

opiniilor diferite formulate de predecesori și pe baza descoperirilor timpurii, L. Grumeza se pronunță pentru începutul migrației sarmatice în partea de nord a Câmpiei Ungare către jumătatea secolului I, dar atrage atenția că pe teritoriul actual al Banatului evidența arheologică pledează, deocamdată, pentru o dată către sfârșitul secolului I/începutul secolului al II-lea p. Chr. Tabelul sintetic de la p. 20 ne apare ca o idee excelentă pentru o recapitulare lesnicioasă a principalelor opinii exprimate de-a lungul timpului în orizonturile istoriografice ungurese și românesce privitor la pătrunderea sarmaților în zona supusă cercetării.

Perioada sarmatică mijlocie (*mid Sarmatian period*) este definită preponderent de episodul războaielor marcomanice, care au cauzat nu doar o intensificare a relațiilor comerciale și de altă natură între grupurile sarmatice din Câmpia Ungară cu lumea romană și cu populații aflate *extra fines Imperii*, dar au determinat și reorientarea politicii romane față de „barbari”, cărora li se permite așezarea în teritoriile romane. Inovații similare constatate în ceea ce privește ritul și ritualul funerar, ca și inventarul funerar din morminte documentate în câmpia Tisei și în stepa Bugeacului i-au determinat pe unii specialiști să se gândească la un nou val migrator, spre sud și vest, plecat din zona de silvostepă de pe Nistru mijlociu și superior⁴.

Perioada sarmatică târzie ar avea ca borne cronologice părăsirea Aureliană a Daciei și începutul secolului al V-lea. Independența economică a „barbarilor” ar fi determinat o creștere a producției ceramice locale, pe fondul unei descreșteri a circulației monetare, dar raporturile cu provinciile romane sud-dunărene au rămas importante. Practicile funerare denotă continuitate prin raportare la perioadele anterioare, dar suportă și destule inovații, datorate mai cu seamă contactelor cu purtătorii culturii Sântana de Mureș-Černjachov. Totodată, extinderea stăpânirii hunice se face resimțită printr-o prezență sporită a armelor, inclusiv în complexele sarmatice. Cunoașterea temeinică a literaturii de specialitate, de care face dovadă autoarea, este dublată de o expunere antrenantă și convingătoare în ceea ce privește tradiția și inovațiile legate de forma mormintelor, poziția scheletelor, inventarul funerar, etc.

² A. Vaday, *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok*, Budapesta, 1989, p. 205-210.

³ În literatura maghiară, A. Alföldi a susținut, în repetate rânduri, că teritoriul dintre Mureș, Tisa și Dunăre nu ar fi făcut parte din Dacia romană, ci ar fi fost stăpânit încă de la sfârșitul secolului I p. Chr. de ramura iazygă a sarmaților. C. Daicoviciu a încercat să combată această afirmație printr-o serie de recenzii și articole, concluzionând că iazygii ar fi pătruns în Banat doar în a doua jumătate a secolului al III-lea p. Chr., mai exact după retragerea Aureliană. Ipoteza „marii provincii romane Dacia”, lansată de C. Daicoviciu, avea să influențeze toate cercetările ulterioare din România despre teritoriul de astăzi al Banatului în secolele II-IV p. Chr. Legat de această dispută istoriografică, să ne fie permis a cita aici doar A. Alföldi, *Die Roxolanen in der*

Walachei, în: M. Wegner (ed.), *Bericht über der VI. Internationalen Kongreß für Archäologie, Berlin 21.-26. August 1939*, Berlin, 1940, p. 528-538; C. Daicoviciu, *Bănatul și iazygii*, în: *Apulum*, 1 (1939-1942), 1942, p. 98-109; C. Daicoviciu, *Compte rendu: A. Alföldi „Die Roxolanen in der Walachei” (Vortrag, gehalten auf dem 6. Internationalen Kongress für Archäologie in Berlin, 1939, Bericht, S. 528-538)*, în: *Dacia*, 7-8, 1941, p. 459-463.

⁴ Ipoteză susținută mai recent (cu trimiteri la literatura anterioară) de A. N. Dzigovskij, *Sarmaty*, în: I. B. Brijako – T. L. Samoiloja (ed.), *Drevnie kul'tury Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja (k 95-letiju Nacional'noj akademii nauk Ukrainy)*, Odessa, 2013, p. 597-630 (aici p. 622).

III. *State of research and the Issue of Assigning 1st-5th Century Finds on the Territory of Banat* (p. 27-35).

Istoricul cercetării este rezultatul unei analize atente, pe deplin *sine ira et studio*, a contribuției fiecăreia dintre cele trei școli mai importante la studierea antichităților sarmatice de pe teritoriul actual al Banatului – ungară, sârbă și română. Apar reliefate numele de referință, conceptele postulate într-o epocă sau alta, atrăgându-se atenția și asupra unor distorsiuni istoriografice provocate de ingerința politicului în domeniul arheologiei. Autoarea nu se limitează la o simplă expunere, dar emite judecăți de valoare proprii cât se poate de pertinente, compară judicios rezultatele diferite obținute de predecesori, ilustrează expunerea prin câteva tabele și hărți inspirate a se. Remarcăm în mod aparte tabelul de la p. 34, din care rezultă cu multă claritate stadiul cercetării și interpretările propuse de-a lungul timpului de reprezentanți ai celor trei istoriografii amintite mai sus. Poate că ar fi trebuit să fie menționat *expressis verbis* faptul că cercetători din afara Ungariei, Serbiei și României practic nu s-au ocupat de vestigiile sarmatice de pe teritoriul actual al Banatului, dar o atare doleanță nu împiedică nicidecum cea mai recentă și mai complexă discuție legată de istoricul cercetării aferent problematicii abordate.

IV. *Funerary Rite and Rituals* (p. 37-53).

Prima parte a subcapitolului dedicat ritului și ritualurilor funerare se referă la distribuția geografică și la structura necropolelor. Sunt analizate judicios cercetările predecesorilor, mai cu seamă a specialiștilor maghiari precum M. Párducz, A. Vaday, V. Kulcsár, E. Istvánovits ș.a., relevanța discursului fiind sporită de experiența proprie de teren prilejuită de participarea la mai multe săpături de salvare, cum ar fi cele determinate de lucrările la autostrada Timișoara-Arad, desfășurate în 2010. Autoarea distinge mai multe grupuri de morminte în cadrul aceleiași necropole (de exemplu, cele de la Giarmata – sit 10). Particularitățile privesc forma mormintelor, felul cum sunt acestea grupate prin raportare la înmormântarea centrală⁵, poziția scheletelor, inventarul funerar. Relevanța expunerii este sporită de trimiterea frecventă la planșe de bună calitate. Apreciem și prudența autoarei în formularea unor concluzii în situații discutabile, cum ar fi, de exemplu, mormântul atipic descoperit la Vrâniuț, în județul Caraș-Severin (p. 39, cu nr. 136 la p. 268 și pl. 80/8 la p. 380). Dacă unii predecesori au văzut aici un mormânt de inhumație tipic mediului dacic sau o influență greco-barbară (sic) dinspre

zona nord-pontică, lipsa analizelor antropologice sau a informațiilor suplimentare asupra inventarului o determină pe L. Grumeza să constate doar că acest ritual funerar nu este specific vreunei comunități sarmatice, amintind de un ritual dacic în cadrul căruia ar fi fost folosit un vas tipic sarmatic cu funcționalitate de urnă funerară.

În subcapitolul al doilea atenția se concentrează asupra necropolelor tumulare. De fapt, deficiențele cercetărilor de teren ar permite să vorbim deocamdată doar de morminte tumulare⁶, care conțin ceramică specifică perioadei sarmatice, dar a căror atribuire sarmaților ar putea fi postulată doar dacă ținem cont și de practicile anterioare întâlnite în ținuturile de la est de Carpați. Datele referitoare la dimensiunile și orientarea mormintelor, numărul defuncțiilor și componența inventarului funerar au fost preluate după carnetul de săpătură întocmit de Gy. Kisléghi Nagy, valorificat și în publicații anterioare⁷.

După un scurt subcapitol privitor la dimensiunile și forma gropilor mormintelor⁸, se insistă mai mult asupra felului în care mormintele erau pregătite pentru înmormântarea decedatului. Deși datele în acest sens sunt puține în literatura de specialitate, autoarea sintetizează cu multă acribie, inclusiv sub forma unor tabele sintetice, elementele ritului funerar – urme de ardere, de purificare, depuneri de cărbune, particularități în componența inventarului funerar sau în modalitatea de așezare a scheletelor.

Poziția și orientarea defuncțiilor are la bază prima clasificare propusă de M. Párducz în anii '30 ai secolului trecut. Două decenii mai târziu, același autor avea să-și nuanțeze schema celor trei grupuri împărțite în mai multe subgrupuri. Metoda de cercetare și gruparea pe criterii etnice propuse de savantul maghiar fiind considerate acum depășite, L. Grumeza cataloghează datele referitoare la poziția scheletului și orientarea mormintelor atestate în zona Banatului cu precizarea similitudinilor și a diferențelor față de restul descoperirilor din Marea Câmpie Ungară. Orientarea sudică, care pe teritoriul Banatului de astăzi se observă odată cu sfârșitul secolului I sau începutul secolului al II-lea p. Chr., ar fi tipică perioadei sarmatice mijlocii, menținându-se în perioada târzie. Predomină orientarea sud-nord a mormintelor, dar se întâlnesc și „deviații”, datorate eventual unui statut social distinct, apartenenței etnice diferite sau unor superstiții. În tabelul de la p. 49 au fost catalogate necropolele cu morminte orientate S-N, inclusiv

funerar.

⁵ Vezi E. Gáll, D. Tănase, D. Ciobotaru, *Kisléghi Nagy Gyula – Archaológiai Napló, Szeged – Timișoara, 2010*.

⁶ La p. 42, autoarea precizează că pentru cele 540 de morminte plane analizate datele privind dimensiunile și forma gropilor sunt cunoscute în mai puțin de jumătate dintre cazuri; pentru mormintele tumulare informațiile referitoare la gropi lipsesc în întregime.

⁵ Noi am prefera să legăm un asemenea mormânt principal mai degrabă de șeful clanului (sau de cineva din familia acestuia) decât de pater familias, dar înțelegem că această sintagmă alternativă, folosită la p. 37, a fost preluată după V. Kulcsár.

⁶ La p. 40, L. Grumeza precizează că ar fi fost documentate până acum doar 11 morminte tumulare pe teritoriul Banatului. În n. 273, la aceeași pagină, sunt menționate opinii anterioare legate de posibile necropole tumulare sarmatice, dar lipsa săpăturilor sistematice nu ar permite definirea trăsăturilor tipului

„deviațiile” de orientare, și datările – acolo unde stabilirea datei a fost posibilă. Orientarea nordică a defunctului este mai rar întâlnită (29% din totalul mormintelor analizate pentru zona Banatului), iar orientările estică și vestică sunt atestate doar cu titlu de excepție. Toate datele au fost sistematizate atent sub forma unor tabele, la a căror alcătuire s-a ținut cont nu doar de orientare și datare, ci și de componența inventarului funerar sau de prezența oaselor de animale (cal sau câine).

În ultimul subcapitol sunt discutate ofrandele funerare/animalele sacrificate, documentate în șase contexte funerare, sintetizate sub forma unui tabel la p. 52. Nici de această dată nu lipsesc apropierea de situația constatată în arealul Marii Câmpii Ungare sau în cazul mormintelor sarmatice de la est de Carpați. Autoarea consideră posibil ca tradiția sacrificării unor animale (cum ar fi câinii) să reprezinte o moștenire a civilizațiilor La Tène sau dacică⁹.

V. *Funerary Furniture* (p. 55-140).

Cel mai amplu capitol, referindu-ne la partea de comentarii la catalogul descoperirilor, se referă la inventarul funerar. Prezentarea descoperirilor, cât se poate de bogate și variate, este structurată în nu mai puțin de șapte subcapitole, divizate la rândul-le în mai multe puncte. O prezentare amănunțită a tuturor aspectelor abordate nu numai că ar putea duce prea departe față de scopul pe care ni l-am propus, dar ar putea depăși pe alocuri limitele competenței noastre. Ca atare, să ne fie permise doar câteva considerații, în ordinea categoriilor de piese analizate.

Printre obiectele de podoabă și vestimentație se numără trei tipuri de cercei, șase tipuri de coliere de metal, nouă tipuri de fibule, șase tipuri de brățări de metal, inele de bronz, pandantive din diferite metale și sub diferite forme, patru tipuri de cataramă, inele de centură și verigi, aplice și numeroase tipuri de mărgelă – monocrome, policrome și din diferite materiale. Analiza și sistematizarea unor descoperiri atât de bogate și de variate a presupus un volum de muncă enorm pentru o clasificare și ilustrare adecvată, la găsirea analogiilor și decelarea influențelor dinspre alte zone geografice și spații culturale. În unele situații, cum ar fi de exemplu supoziția că varianta din aur a cerceilor de la tipul al II-lea (p. 56) ar fi putut fi produsă în zona Olbia – Chersones, ne-am fi așteptat la un plus de argumentație, dar autoarea face de fiecare dată trimiteri exacte la literatura de specialitate, pe care o stăpânește la fel de suveran ca și materialul pe care îl

descrie. Ponderea școlii maghiare la studierea pieselor de podoabă și vestimentație din arealul supus cercetării pare a fi covârșitoare, dar sunt valorificate adecvat și contribuțiile arheologilor români, sârbi, ba chiar și a celor din spațiul ex-sovietic¹⁰. Rămâne neclar dacă unele dintre piesele analizate vor fi fost discutate, într-un context sau altul, de către specialiști occidentali interesați de problematica sarmatică sau de obiectele de podoabă și vestimentație din „barbaricum-ul european” din primele secole p. Chr. Totodată, ținând cont de dimensiunile acestui subcapitol (nu mai puțin de 49 pagini!), poate ar fi fost utile și unele considerații de ansamblu, dincolo de concluziile sistematizate în capitolul al VI-lea, asupra căruia ne vom opri ceva mai jos.

Un subcapitol aparte este dedicat obiectelor de toaletă – oglinzi (patru tipuri), casete, pensete, piepteni și alte ustensile de toaletă. Descrierea este însoțită, ca în cazul tuturor celorlalte subcapitole de altfel, de tabele sintetice cât se poate de informative și de desene de bună calitate. În cazul oglinzilor, de exemplu, pentru mormintele catalogate este indicat locul *in situ* al piesei, starea de conservare a acesteia, orientarea scheletului.

Subcapitolul referitor la monede a fost publicat într-o variantă anterioară¹¹, dar cu acest prilej au mai fost adăugate câteva piese inedite. La p. 109-111 mormintele cu monedă din cele 21 necropole de pe teritoriul Banatului (a se vedea și harta de la p. 404, pl. 104/2) apar catalogate sub forma unui tabel care mai conține următoarele informații: orientarea scheletului, tipul monetar, locul în care se afla moneda prin raportare la schelet, datarea monedei, ca și o dată mai largă, bazată în principal pe fibulele aflate în inventar. Reținem lipsa publicațiilor anterioare referitoare la prezența monedei în mormintele sarmatice (dacă facem abstracție de articolul autoarei menționat mai sus), ca și concluzia că tradiția ofrandelor monetare ar fi o trăsătură caracteristică unor comunități sarmatice de pe teritoriul actual al Banatului.

Armele, analizate cu aceeași acribie într-un subcapitol separat, au fost atestate în doar 23 de morminte (4% din total), ceea ce reprezintă puțin prin comparație cu mediul sarmatic de la est de Carpați sau cu cel al culturii Prezeworsk. Mai exact, este vorba de săbii, sulite, scuturi și pumnale – 30 de piese în total. În tabelul de la p. 116 cele patru tipuri de arme sunt corelate poziției scheletului și altor obiecte din componența inventarului funerar în cazul fiecărui mormânt. Cele patru categorii de piese sunt discutate consecutiv, cu indicarea analogiilor, a

⁹ Pentru o argumentare mai detaliată în acest sens, vezi anterior L. Grumeza, *Animal inhumations within settlements during the Sarmatian Period on the Western Plain (end of the 2nd century – first half of the 5th century AD)*, în: A. Stavilă, D. Micle, A. Cîntar, C. Floca, S. Forțiu (ed.), *Archeovest I. In memoriam Liviu Măruia. Interdisciplinaritate în arheologie și istorie*, Szeged, 2013, p. 413-435. Cf. E. Istvánovits, V. Kulcsár, *Animals of the Sarmatians in the Carpathian Basin (Archaeozoology through the eyes of archaeologists)*, în: *Materialy po arheologii, istorii i étnografii*

Tavrii 20, Simferopol, 2015, p. 49-78 (aici 62, n. 36): „Ritual role of dogs both at settlements and cemeteries was examined in details by Lavinia Grumeza referring to further literature”.

¹⁰ În ultimul caz este vorba de specialiști preocupați de sarmații nord-pontici, ale căror publicații pot fi importante în stabilirea unor analogii, influențe, etc.

¹¹ L. Grumeza, *Roman Coins in Sarmatian Graves from the Territory of Banat (2nd – 4th centuries AD)*, în: *Analele Banatului*, 21, 2013, p. 117-128.

perioadelor de răspândire, a influențelor dinspre alte regiuni și spații culturale (stepa nord-pontică, lumea romană, spațiul germanic). Printre concluzii, reținem cele trei etape de răspândire a armelor atestate pe teritoriul Banatului (p. 122).

După două subcapitole de mai mică întindere, dar scrise la fel de temeinic, referitoare la puținele piese de harnașament, respectiv la mai numeroasele obiecte de uz casnic (cuțite, fusaiole, instrumente din os și piatră), capitolul amplu dedicat inventarului funerar se încheie prin prezentarea descoperirilor ceramice. Este vorba despre materialul cel mai frecvent întâlnit (în cca. 70% din complexe analizate), împărțit după cum urmează: *terra sigillata* (importuri romane și imitații), ceramică lucrată cu mâna (castroane, cupe și căni, veselă pentru uzul ritual), ceramică lucrată la roată (cupe, boluri și căni, vase-butoiuș). Cele două desene și grafice în text, împreună cu planșele de la sfârșit, conferă un plus de credibilitate și interes unui text care depășește sensibil simpla descriere a unor categorii de materiale.

VI. Conclusions (p. 141-154).

La întocmirea capitolului de concluzii pe ansamblul lucrării autoarea a folosit programul CAPCA (*Correspondence Analysis of Principal Components Analysis*), analizând serii și corespondențe pe baza descoperirilor funerare din Banat. Mai exact, în baza de date au fost inserate 349 morminte (definibile drept „obiecte”), împreună cu informații specifice cât mai complete – orientarea și poziția defunctului, tipul mormântului, inventarul funerar și poziția fiecărui obiect din componența acestuia, piesele reprezentative, datarea. Descrierile detaliate și complete furnizate au permis decelarea, pe baza calculului matematic computerizat, a două grupuri distincte de populații sarmatice între sfârșitul secolului I și începutul secolului al V-lea p. Chr. Tabelul de la p. 141 ilustrează cât se poate de explicit succesiunea cronologică a acestor grupuri, care sunt discutate mai amănunțit (particularități, influențe dinspre alte spații culturale, contacte cu lumea romană și raportarea la evenimentele istorice majore, etc.) în funcție de cele trei perioade sarmatice. Grupul 1 corespunde perioadei timpurii, grupurile 2, 3, 4, 5.1 și 5.2 – perioadei mijlocii, grupurile 6.1, 6.2, 7 – perioadei târzii. Analiza atentă și exhaustivă a materialului documentar a permis inclusiv amendarea unor opinii anterioare eronate, bazate pe supoziții sau pe

cercetarea trunchiată, eventual tendențioasă a evidenței arheologice. Pentru a invoca doar un exemplu în acest sens, reținem că atelierele de produs mărgelă de la Tibiscum nici pe departe nu ar fi funcționat la intensitatea la care se credea până acum, pentru a acoperi cererea mare a pieții „barbare”, decenii la rând după retragerea Aureliană. Cifrele invocate de L. Grumeza sunt cât se poate de edificatoare în acest sens – dacă pentru întreaga perioadă a secolelor II-IV p. Chr. se cunosc doar 10158 mărgelă întregi corelate celor trei *officinae* de la Tibiscum, în unele morminte sarmatice din Banat au fost descoperite sute sau chiar mii de mărgelă de diferite forme, culori și din materiale felurite.

Ca o observație finală pe ansamblul cercetării întreprinse, reținem că, pe baza descoperirilor arheologice funerare, autoarea a reușit să definească pe deplin credibil ritul, ritualurile și tipurile de inventar funerar specifice populațiilor care au trăit pe teritoriul de astăzi al Banatului între sfârșitul secolului I și începutul secolului al V-lea p. Chr. Mai mult, necropolele și mormintele din această zonă a „barbaricum-ului” au fost corelate pertinent descoperirilor perioadei sarmatice din Marea Câmpie Ungară și cronologiei central-europene. Chiar dacă rezultatele obținute ar putea reflecta un stadiu intermediar al cercetării, ținând cont că analiza exhaustivă se întemeiază doar pe descoperirile funerare, ele constituie un punct de plecare temeinic pentru continuarea cercetării habitatului sarmatic de pe teritoriul actual al Banatului (și nu numai), în ideea stabilirii unor conexiuni mai clare între așezări și necropolele contemporane acestora.

Cartea Laviniei Grumeza va rămâne pentru multă vreme în literatura de specialitate ca un instrument de lucru extrem de util pentru toți cei interesați de problematica sarmatică sau de raporturile populațiilor din „barbaricum-ul european” cu lumea romană în primele patru secole p. Chr. Pledează în acest sens catalogul exhaustiv al descoperirilor (cap. VII, p. 155-280), întocmit cu multă acribie, urmat de nu mai puțin de 113 planșe și hărți de foarte bună calitate, multe dintre ele color. Pentru a parafraza observația unuia dintre specialiștii care au consultat deja lucrarea recenzată de noi, prin publicarea acestui *opus* nu doar că a fost recuperat o jumătate de secol de arheologie în Banat, ci se continuă tradiția bună a școlii românești de arheologie, în deplină consonanță cu nivelul actual al cercetării pe plan internațional.

Victor Cojocaru